

Опубліковано: Географічні дослідження Кривбасу.
Фізична географія, економічна і соціальна географія,
геоекологія, історична географія, викладання географії:
Матеріали кафедральних науково-дослідних тем. –
Кривий Ріг: КДПУ, 2007. – С. 107-117.

Казакова Т.А.

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТЕМАТИЧНОЇ ЕКСКУРСІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ В ПРОГРАМІ ТУРУ ТЕХНОГЕННОГО ТУРИЗМУ

Вступ. В Україні *альтернативний туризм* відіграє дедалі більшу роль у формуванні валового внутрішнього продукту, створенні додаткових робочих місць і забезпеченні зайнятості населення, активізації зовнішньоторговельного балансу, формуванні турпродукту на базі місцевих ресурсів. У промислових регіонах альтернативний туризм представлений переважно техногенним туризмом (інші вживані назви – промисловий, індустріальний, виробничий, політехнічний). Розвиток техногенного туризму відбувається через створення специфічного турпродукту – туру, що реалізується системою екскурсій.

Мета та завдання. Повноцінне формування турпродукту в промислових регіонах, гостро потребує вирішення завдань – розробки науково обгрунтованого змісту екскурсій в програмах турів техногенного туризму. *Автором, на прикладі однієї з можливих моделей туру в Кривбасі, висвітлений зміст екскурсії згідно проекту організації техногенного туризму.* Основними завданнями при цьому виступає оцінка ресурсного потенціалу території для різних тем екскурсій та розробка їх змісту – технологічної карти як основного документу екскурсійного закладу.

Методологія роботи. В основу дослідження покладена методика планування та організації екскурсій, викладена в роботах Ємельянова Б.В., Савіної Н.В., Дьякової Р.А., Александрова Ю.М., Бурмістрова М.Д., Дмитрієва Е.Г., Хуусконен Н.М., Глушанок Т.М., Караневського П.І. та ін.

Викладення основного матеріалу. В попередніх публікаціях автором доводилося, що потенційними територіями для техногенного туризму є регіони, в яких сформувались парагенетичні комплекси антропогенних ландшафтів. Основу таких комплексів складають промислові ландшафти (*працюючі та неробочі*) – *кар'єри, відвали, шахтні поверхневі провалля, шахтні підземні порожнини, об'єкти виробництва* (заводи, фабрики, шахтні споруди, комбінати, електростанції). Навколо них йшло формуванням супутніх антропогенних ландшафтів – *селитебних* (робітничі селища), *обслуговуючих* (робітничі бані, адміністративні контори, їдальні), *гідротехнічних* (відвідні водні канали, греблі ставків), *транспортних* (відкатні залізниці, заводські мости, автомобільні дороги), *рекреаційних ландшафтів* (сквери і парки на території підприємств або робітничих селищ, музеї) [3, 4]. Отже, під «техногенним туризмом» слід розуміти – *тимчасове переміщення людей з місця свого постійного мешкання в іншу місцевість у вільний час в цілях відвідання*

промислових і супутніх з ними антропогенних ландшафтів, без заняття оплачуваною роботою у відвідуваному місці.

Відомо, що екскурсію розглядають як методично продуману демонстрацію цікавих об'єктів історії, культури, науки, техніки, природи, в основі якої лежить їх розгляд перед очима екскурсантів та супроводжується розповіддю екскурсовода [6]. Екскурсія складається з двох послідовно виконуваних процесів – підготовки та її проведення. Процес підготовки включає в себе підбір об'єктів розгляду, збір матеріалів про нього, особисте ознайомлення та дослідження об'єкту [7].

Планування екскурсії передбачає реалізацію послідовного *алгоритму дій*: визначення мети екскурсії згідно мотивацій подорожуючих людей, вибір теми, відбір та аналіз літератури, складання бібліографії, вивчення інших джерел (архівних, науково-дослідних, усних тощо), відбір і ознайомлення з екскурсійними об'єктами, обґрунтування кадастру об'єктів екскурсії, розробка маршруту екскурсії, ознайомлення з маршрутом на місцевості та його хронометризація (визначення часу, що буде витратиться на трансфери тургрупи та ознайомлення туристів з об'єктами показу), написання тексту екскурсії, комплектування “портфеля екскурсовода”, визначення методів та прийомів проведення екскурсії, складання технологічної карти екскурсії, зовнішнє рецензування змісту екскурсії, затвердження екскурсії [1].

Планування екскурсійних послуг в техногенному туризмі має свою *специфіку*. Перше, і головне, – об'єктами показу та відвідування є техногенні споруди та утворення, які часто не відповідають традиційним уявленням про красивий естетичний вигляд, древність, історичність. По-друге, об'єкти техногенного туризму часто характеризуються протилежними рисами – “місячні гірничопромислові ландшафти”, засміченість території, промисловий “бедленд”, “сірі” фабрично-заводські споруди тощо. По-третє, ресурсну базу техногенного туризму складають як непрацюючі ландшафти та техніка, так і об'єкти, що знаходяться в робочому стані. В останньому випадку виникає необхідність планування екскурсій на працюючі підприємства – шахти зі спуском під землю, фабрики, заводи, комбінати, електростанції, фермерські господарства, підприємства малого та середнього бізнесу.

Теми турів та конкретних екскурсій визначаються мотивом і метою подорожі. Мотивами можуть бути – пізнавальний, історико-культурологічний, профорієнтаційний, конгресний, екологічний, спортивний, екстремальний, ностальгічний [3]. В техногенному туризмі можливий самий широкий спектр тем, в яких закладаються лаконічне викладення основного змісту екскурсії. Тематичні тури в техногенному туризмі ґрунтуються на багатстві, різноманітності та територіальному розміщенні окремих зразків і комплексів об'єктів показу. Одним з прикладів тематичного туру в галузі історичного та археологічного техногенного туризму може бути програма ознайомлення з пам'ятниками індустріальної культури м. Кривого Рогу (табл. 1).

Таблиця 1. Програма пізнавального туру «Об'єкти індустріальної спадщини

Центрального Кривбасу» 4 дн / 5 днів

День	Програма перебування
1 день	Прибуття в Міжнародний аеропорт м. Кривого Рогу, або залізничний вокзал Кривий Ріг-головний, або центральний автовокзал. Трансфер в готель 3* «Аврора». Ознайомча екскурсія по центральній частині м. Кривого Рогу (від 1775 р.). Відвідання міського краєзнавчого музею. Спільний вечір «Кривий Ріг збирає друзів» у ресторані готелю.
2 день	Сніданок. Екскурсія до дореволюційних рудників (1893-1918 рр.) та руднику «Змичка» (1925-58 рр.) Тарапаківського пласта. Обід. Екскурсія до дореволюційних рудників та руднику ім. МОДР (1899-1937 рр.) Кандибінського пласта. Повернення до готелю. Вечеря.
3 день	Сніданок. Екскурсія до дореволюційних рудників (1886-1918 рр.) та руднику ім. Ілліча Червоного пласта (1930-1941 рр.). Обід. Екскурсія до Криворізького заводу гірничого машинобудування – колишнього Гданцівського чавуноливарного заводу (1892-1917 рр.). Повернення до готелю. Басейн. Дружня вечеря у ресторані.
4 день	Сніданок. Пішохідна екскурсія до дореволюційного руднику «Інгулець» та інших рудників (1886-1918 рр.). Обід в польових умовах. Пішохідна екскурсія до об'єктів закритого радянського руднику ім. Ілліча (1931-1986 рр.). Обід. Повернення до готелю. Прощальна вечеря.
4-5 день	Від'їзд додому з Міжнародного аеропорту м. Кривого Рогу, або залізничного вокзалу Кривий Ріг-головний, або центрального автовокзалу м. Кривого Рогу.

Для прикладу, автором розроблена екскурсія другого дня за темою: **«Історичні пам'ятники залізних рудників Тарапаківського пласта Кривбасу дореволюційної та радянської доби (1893-1958 рр.)».**

Літературою до підготовки цієї теми екскурсії виступають архівні матеріали міського краєзнавчого музею, науково-дослідні фонди експедиції «Кривбасгеологія», фонди НДІ ДП «Кривбаспроект», фонди бібліотеки Криворізького технічного музею, давні раритетні монографічні видання (наприклад: «По Екатерининской железной дороге. Выпуск 1. – Екатеринослав: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1903.»), спогади місцевих мешканців, старі географічні карти, фотодокументи 30-х рр. ХХ ст., праці місцевих дослідників 30-40-х рр. ХХ ст. – Гершойга Ю.Г., Фукса Е.К., Жилкінського В.В., публікації сучасних вчених краєзнавців – Казакова В.Л., Калініченко О.О. [5], публікації в сучасній пресі про небезпечні екологічні процеси на місці дореволюційних гірничих розробок на Тарапаківському пласту [2]. Складена бібліографія джерел інформації і їх конспект.

До показу за темою екскурсії віднесені 3 категорії об'єктів:

- *гірничопромислові ландшафти* – два частково затоплені кар'єри дореволюційних рудників Б.К.Д. і Копилова №1, по 3 відвали з кожної

груп південних, центральних і північних рудників, затоплені зараз поверхневими та підземними водами кар'єри (так звані Пастуховські) зі збереженими західними бортами південних рудників Тарапаку; частково збережені – відвали рудників Б.К.Д. і Копилова №1, залишки стволу шахти ім. Калініна радянського часу, рідкісні залишки «биків» парового рудопідйомнику кар'єру руднику Копилова №1 віком не менше 105 років, шматочок кар'єру рудників Д. Перрі і Браїловського №1 і №5, відвал руднику Д. Перрі і Браїловського №4, 6 відвалів південних рудників; повністю втрачені об'єкти індустріальної спадщини – місця ймовірного та точно встановленого розташування шахт, підземних виробок, дрібних відвалів, майже повністю засипаних або забудованих кар'єрів групи центральних рудників Тарапаку;

- *дорожні ландшафти* – полотно відкатної залізниці руднику Б.К.Д. – у радянський час руднику Змичка і шахти ім. Калініна;
- *гідротехнічні ландшафти* – місце будівництва відвідного каналу на р. Саксагань – першого гідротехнічного спорудження на ріках Кривбасу (1908 р.) для цілей захисту гірничих розробок від річкових вод.

При відборі об'єктів враховані як збережені, так і втрачені (їх місця) древні пам'ятники індустріальної культури. При відборі об'єктів враховувались наступні вимоги: історичність, індустріальна привабливість (атрактивність, естетичність, презентабельність і виразність) та екзотичність, виховне та патріотичне значення, архітектурна й пізнавальна цінність.

При плануванні вже самої екскурсії важливим аспектом виступають вимоги доступності до техногенного екскурсійного об'єкта. Огляд історичних пам'ятників залізних рудників Тарапаківського пласта є дуже зручним. Екскурсійні об'єкти знаходяться в центральній частині міста Кривого Рогу. Рівень природної та техногенної безпеки екскурсії високий – маршрут проходить по міським дорогам з твердим покриттям і стежкам, з виходом до доступних і зручних у розміщенні оглядових майданчиків.

Відбір екскурсійних об'єктів дав змогу розробити *інструктивні картки* кожного з них. Картка містить наступну інформацію: вид об'єкту (пам'ятник науки і техніки), назва об'єкту (наприклад: місце шахти ім. Калініна, місця дореволюційних шахт рудників Донецько-Юрїївського металургійного товариства (ДЮМТ), кар'єри рудників Б.К.Д. і Копилова №1 тощо), історичні промислові події (вказується розвиток рудників, вік об'єктів), місцезнаходження об'єктів (з адресою, розмірами, сучасної приналежності до суб'єктів господарювання), опис пам'ятника (дата побудови, риси промислової архітектури), джерела відомостей про об'єкт (береться з бібліографії теми екскурсії), стан збереженості об'єкту (історія пам'ятнику, реконструкції, хронологія знищення або перетворень), стан охорони об'єкта, стан залучення промислового пам'ятнику до туристичної та екскурсійної діяльності, фотографія екскурсійного об'єкта, персоналії розробника картки (прізвище, дата розробки картки, посада укладача). У підсумку складений текст екскурсії.

Попередньо проведене дослідження дозволило скласти нитку маршруту екскурсії (рис. 1). Маршрут забезпечує необхідну візуальну основу та підбір

техногенних об'єктів огляду для найбільш повного розкриття теми екскурсії. Всі техногенні об'єкти максимально контрастно виділяються в краєвиді місцевості, не закривають один одного, розташовуються неподалік між собою (10-15 хв. – до 1 км переїздів і піших переходів). Маршрут екскурсії комплексний – включає автобусні та пішохідні ділянки.

При проектуванні маршруту ми спиралися на закономірності геопросторового розміщення екскурсійних об'єктів Тарапаківського пласта (географічний принцип визначення нитки подорожі).

В цілому техногенні об'єкти пласта існують у *двох територіальних формах*: 1)поокремій – окремий відвал, місце відвідного каналу р. Саксагань; 2)комплексній – у цьому випадку техногенні екскурсійні об'єкти утворюють парагенетичні (взаємообумовлені) поєднання техногенних ландшафтів різних категорій (кар'єр, відвали, стара залізниця, шахта у минулому). *Об'єкти відвідування залізних рудників Тарапаківського пласта представляють неповний територіальний комплекс.* Немає збережених селитебних і адміністративних споруд. Маршрут планується лінійно-кільцевим (довжина 11,7 км), з пішими відгалуженнями до 200-250 м.

**ЕКСКУРСІЙНИЙ МАРШРУТ ПО
СУЧАСНИМ ОБ'ЄКТАМ
ІНДУСТРІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ
рудників Тарапаківського пласта**

Рис. 1. Маршрут екскурсії за темою «Історичні пам'ятники залізних рудників Тарапаківського пласта Кривбасу дореволюційної та радянської доби (1893-1958 рр.)». Назви місць зупинок і об'єктів показу – в таблиці 2.

Для проведення екскурсії розроблений “портфель екскурсовода”. В старих промислових регіонах, одним з яких є Кривбас, існує велика група втрачених або частково збережених техногенних об’єктів, пам’ять про які відтворена у старих фотографіях, старих геологічних планах і розрізах, старих географічних планах і картах. Такі ретроспективні речові матеріали вкрай необхідні, як додатковий історичний науковий матеріал при ознайомленні з екскурсійними об’єктами. При реалізації теми екскурсії з огляду історичних пам’ятників залізних рудників Тарапаківського пласта до портфелю екскурсовода входять: фотографія шахти ім. Калініна з її подвір’ям від 1950-х рр., карта реконструкції історичних ландшафтів промислової території рудників на увесь період гірничих розробок, план і розрізи підземних горизонтів дореволюційних шахт ДЮМТ і радянської шахти ім. Калініна, фотографії недавнього провалу (2004 р.) над стволом шахти №6 рудника ДЮМТ.

Останнім етапом розробок є складення *технологічної карти екскурсії*. В змісті технологічної карти міститься обґрунтований маршрут екскурсії, перелік об’єктів показу, тривалість екскурсії загалом й окремих її етапів, назви підтем і перелік основних питань екскурсії, вказівки до проведення екскурсії – організаційні та методичні.

Технологічна карта екскурсії

«Історичні пам’ятники залізних рудників Тарапаківського пласта Кривбасу дореволюційної та радянської доби (1893-1958 рр.)»

(м. Кривий Ріг)

Розрахована на масову аудиторію. Тривалість 4-4,5 години.

Мета екскурсії: історико-культурологічна пізнавальна.

Задача екскурсії: через раніше відібрані екскурсійні об’єкти познайомити туристів з історією рудників Тарапаківського пласта Кривбасу, технологіями гірничих робіт і історії рудників, залишками технічних споруд та історичними гірничопромисловими ландшафтами рудників, станом збереженості пам’ятників індустріальної спадщини рудників.

Маршрут автобусної екскурсії по місту Кривому Рогу: майдан Визволення – вул. Харитонова – вул. Шевченка – вул. Геологічна – вул. Авіаційна – вул. Туполева – вул. Груднева – вул. Толстого – вул. Кривбасівська – вул. Лозуватська – вул. Купріна – вул. Харитонова – вул. Фроленка – вул. Кривбасівська – вул. Леніна – вул. Зарічна – проїзд через парк ім. Газети Правда (радіальний) – вул. Українська – вул. Харитонова – майдан Визволення.

Загальні організаційні вимоги: екскурсовод строго дотримується маршруту екскурсії, не порушує правил вуличного руху, виводить екскурсантів для огляду об’єктів згідно вказівок технологічної карти (8 місць зупинок), доглядає за правилами безпеки туристів.

Вступ. Організаційна частина: представлення екскурсовода і водія, розповідь про правила поведінки в автобусі і при виході з нього. Назва теми екскурсії, короткий перелік об’єктів, які будуть побачені туристами. Повідомлення про протяжність маршруту, час поїздки, місце і час обіду.
Загальна інформаційна частина: розповідь про розташування рудників

Тарапаківського пласта, їх межі, розміри, загальну кількість рудників, історію рудників, продуктивність роботи рудників в різні часи.

Основна частина екскурсії. Робота в місцях зупинок по огляду екскурсійних об'єктів згідно плану маршруту (табл. 2).

Підсумки екскурсії. Підводяться підсумки екскурсії, коротке узагальнення побаченого. Запрошення на інші маршрути. Заключення робиться не зв'язно з об'єктами показу, а в автобусі під час повернення на початкову точку маршруту екскурсії.

Висновок. Планування та організація екскурсій в програмах турів техногенного туризму відрізняється особливими рисами. Загалом вони визначаються характером об'єктів показу – техногенні промислові споруди та супутні селитебні, обслуговуючі, транспортні ландшафти. Тема екскурсій в техногенному туризмі визначається мотивами подорожей і смаків туристів. Зміст екскурсії, її технологічна реалізація, розробка маршруту визначаються геопросторовими закономірностями, атрактивними властивостями, історичною цінністю та ін. рисами екскурсійних об'єктів. Обґрунтування змісту екскурсійних послуг повинно мати наукову й достовірну основу знань про об'єкти огляду, організаційні та методичні прийоми проведення екскурсії.

Література:

1. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Изд. 5-е. – М.: Советский спорт, 2004. – 288 с.
2. Захарченко О.В. Шахты были здесь до революции. А провалы земли – сейчас // Металлург. – 2004. – № 13.
3. Казакова Т.А. Зміст техногенного туризму. // «Шевченківська весна». Матер. V Між нар. наук.-практ. конф. – К., 2007. – с. 23-31.
4. Казакова Т.А. Історичні ландшафти промислових територій Кривбасу в системі нових видів техногенного туризму // Наукові записки державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, – №14. – 2007. – с. 87-91.
5. Казаков В.Л., Калініченко О.О. Історичні ландшафти території залізорудних рудників Тарапаківського пласта міста Кривого Рогу // Наукові записки державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – с. 89-96.
6. Смолій В.А., Федорченко В.К., Цибух В.І. Енциклопедичний словник-довідник з туризму. – К.: Видавничий Дім “Слово”, 2006. – 372 с.
7. Хуусконен Н.М., Глушанок Т.М. Практика экскурсионной деятельности. – СПб.: Изд. дом Герда, 2007. – 208 с.

Таблиця 2. План і зміст маршруту за темою екскурсії

Маршрут	Місце зупинки	Об'єкт показу	Час огляду	Основний зміст інформації	Організаційні вказівки	Методичні вказівки
1	2	3	4	5	6	7
Майдан Визволення – вул. Харитонова – вул. Шевченка – вул. Геологічна (під'їзд – 15 хвилин, 3,2 км).	I. Подвір'я радянської шахти ім. Калініна.	1. Місце стволу шахти ім. Калініна. 2. Відкатна залізниця 1900 р. будівництва. 3. Подвір'я шахти ім. Калініна з руїнами споруд (на рис. 1. відповідає місцю зупинки №I).	25 хвилин	Кривбас – залізорудний басейн. Тарапаківський пласт – місце розробок залізних руд упродовж 1893-1958 рр. Історична довідка про гірничі роботи на Тарапаку. Технології підземних робіт на шахті ім. Калініна. Система вивезення залізної руди з руднику Б.К.Д. та шахти ім. Калініна. Структура надземних споруд шахти ім. Калініна.	Підтема розкривається після пішого переходу (0,25 км) від вул. Геологічної до місця зупинки.	1. Початок розкриття теми одразу після виїзду по маршруту. Доповнити розповідь оглядовою картою м. Кривого Рогу із зазначенням місця Тарапаку та нитки маршруту. 2. Розповідь про технології підземного добування руди супроводжувати розрізами шахти ім. Калініна. 3. Розповідь про надземні споруд шахти ім. Калініна супроводжувати фотографіями і архівними планами. 4. Звернути увагу на будову насипу відкатної залізниці та її напрямок до станції Карнаватка Катерининської залізниці..
По вул. Геологічній (під'їзд – 5 хвилин, 0,5 км).	II. Дореволюційний рудник Б.К.Д., радянський рудник Змичка.	1. Підтоплений кар'єр руднику Б.К.Д. 2. Відвал кар'єру руднику Б.К.Д. 3. Шахта Змичка радянського часу. 4. Старі відвали кар'єру руднику Б.К.Д.	30 хвилин	Відкриті добувні роботи у дореволюційний час на руднику Б.К.Д. Структура кар'єру і відвалів. Гірничо-геологічні передумови добувних робіт, закладення шахт і кар'єру. Містоутворююча роль рудників.	Підтема розкривається після пішого переходу (0,2 км) від вул. Геологічної до місця зупинки.	1. Показ історичних гірничопромислових ландшафтів старого руднику Б.К.Д. 2. Використання під час розповіді старих географічних карт району Тарапаку. 3. Розповідь про технології відкритого добування руди. 4. Звернути увагу на естетику і контрастність гірничих ландшафтів з довкіллям.
Вул. Геологічна – вул. Авіаційна – вул. Туполева – вул. Груднева – вул. Толстого (під'їзд – 10 хвилин, 1,8 км).	III. Дореволюційний рудник Копилова №1.	1. Підтоплений кар'єр руднику Копилова №1. 2. Відвал руднику Копилова №1. 3. Залишки парового підйомнику руди з кар'єру руднику Копилова №1. 4. Місце першої	30 хвилин	Відкриті добувні роботи у дореволюційний час на руднику Б.К.Д. Структура кар'єру і відвалів. Система транспортування руди з кар'єру руднику Копилова №1 на поверхню для послідуочого відкату. Початок підземних робіт на Тарапаку і в Кривбасі.	Підтема розкривається після пішого переходу (0,2 км) від вул. Толстого до місця зупинки.	1. Огляд історичних гірничопромислових ландшафтів старого руднику Копилова №1. 2. Знайомство з залишками будівлі парового підйомнику залізної руди з кар'єру Копилова №1. Фото подібних споруд. 3. Показ місця однієї з перших шахт в Кривбасі – на території колишнього руднику Копилова №1. Розповідь про

		шахти руднику Копилова №1 на Тарапаківському пласті.				особливості підземних робіт на дореволюційних шахтах Кривбасу. 4. Розповідь про діяльність купця С. Копилова в Кривбасі.
Вул. Толстого – вул. Кривбасівська – вул. Лозуватська (під'їзд – 5-7 хвилин, 0,7 км).	IV. Дореволюційні рудники №1 і №5 Д. Перрі і Браїловського, рудник №5 Південного гірничо-промислового товариства.	1. Залишки кар'єру рудників №1 і №5 Д. Перрі і Браїловського. 2. Відвали кар'єру рудників №1 і №5 Д. Перрі і Браїловського.	15 хвилин	Відкриті добувні роботи у дореволюційний час на центральних рудниках Тарапаківського пласта. Зразок акультурного та антиісторичного відношення до пам'яток індустріальної спадщини.	Підтема розкривається після пішого переходу (0,15 км) від вул. Лозуватської до місця зупинки.	1. Огляд залишків кар'єру рудників. Підведення до колективної оцінки щодо негативних наслідків засмічення історичних об'єктів і необхідності їх охорони. 2. Розповідь особливості структури та роботи дрібних рудників Центрального Тарапаку. 3. Розповідь про діяльність Д. Перрі на Криворіжжі.
Вул. Лозуватська – вул. Купріна – вул. Харитонова – вул. Фроленка (під'їзд – 5-7 хвилин, 0,7 км).	V. Залишки відвалів, рекультивовані кар'єри дореволюційних рудників Любаровського №3, Кравцова №1, Перрі і Браїловського №4.	1. Відвал кар'єру рудника Любаровського №3. 2. Місця засипаних кар'єрів дореволюційних рудників Любаровського №3, Кравцова №1, Перрі і Браїловського №4.	15 хвилин	Відкриті добувні роботи у дореволюційний час на наступній групі центральних рудників Тарапаку. Неконтрольована втрата об'єктів індустріальної спадщини під будівництво, закладення смітників, прокладання доріг та ін. Зміст рекультивації гірничопромислових ландшафтів	Підтема розкривається після виходу з автобусу на місці.	1. Огляд залишків відвалів рудників Любаровського №3, Кравцова №1, Перрі і Браїловського №4. Супроводжується оцінкою збереженості відвалів. 2. Знайомство з випадками знищення старих кар'єрів рудників, як пам'яток індустріальної культури під забудову гаражами кооперативу. Підведення до думки про необхідність охорони старих пам'яток гірничої справи.
Вул. Фроленка – вул. Кривбасівська (під'їзд – 3-4 хвилини, 0,4 км).	VI. Відвал та рекультивовані кар'єри дореволюційних рудників Копилова №5, місця шахтних розробок руднику ДЮМТ.	1. Відвал кар'єру рудника Копилова №5. 2. Місця засипаних кар'єрів дореволюційних рудників Любаровського №1, Перрі і Браїловського №2, засипаних шахт старого руднику ДЮМТ.	15 хвилин	Відкриті добувні роботи у дореволюційний час на наступній групі центральних рудників Тарапаку. Неконтрольована втрата об'єктів індустріальної спадщини під будівництво. Підземні роботи руднику ДЮМТ в передреволюційний час (до 1918 року)	Підтема розкривається після виходу з автобусу на місці.	1. Огляд залишків відвалів руднику Копилова №5. Оцінка ступеня його збереженості. 2. Знайомство з випадками знищення старих кар'єрів і відвалів рудників Любаровського №1, Перрі і Браїловського №2, як пам'яток індустріальної культури під забудову гаражами кооперативу. 3. Розповідь про структуру шахт, історію та географію підземних робіт руднику ДЮМТ. Супроводжувати розрізами підземних добувних горизонтів, показом місць

						розташування старих шахт.
Вул. Кривбасівська – вул. Леніна (під'їзд – 5-7 хвилин, 0,7 км).	VII. Місце розташування відвідного каналу р. Саксагань від рудників.	1. Місце рекультивованого (засипаного) колишнього відвідного каналу р. Саксагань.	10 хвилин	Перші гідротехнічні роботи на ріках Кривбасу. Історія і доля відвідного каналу на р. Саксагань.	Підтема розкривається в русі при уповільненій ході автобусу по вул. Леніна.	1. Показ місця розташування відвідного каналу після його рекультивації (засипки). Супроводити розповідь старою картою та картою реконструкції розміщення каналу у минулому.
Вул. Леніна – вул. Зарічна (під'їзд – 3-4 хвилини, 0,4 км).	VIII. Затоплені і рекультивовані кар'єри з відвалами дореволюційних рудників Діканського і Манухіна, Д. Перрі і Браїловського №3 і №6, Копилова №2.	1. Засипаний кар'єр руднику Діканського і Манухіна. 2. Затоплений кар'єр рудників Д. Перрі і Браїловського №3 і №6, Копилова №2 3-6. Відвали рудників Перрі і Браїловського №3 і №6, Копилова №2.	40 хвилин	Історія і технологія відкритих добувних робіт у дореволюційний час на південних рудниках Тарапаківського пласта. Комплексний характер територіальної організації матеріальних залишків індустріальної спадщини. Характер антропогенних перетворень довкілля південними рудниками, засипання русла і зриття гирла правого р. Саксагань. Затоплення кар'єрів, використання у наш час, можливості заповідання.	Підтема розкривається після пішого переходу (0,2 км) від вул. Зарічної до місця зупинки.	1. Показ засипаного старого кар'єру руднику Діканського і Манухіна. Звернути увагу на залишки західного терасованого борту. 2. Огляд затоплених кар'єрів старих рудників Перрі і Браїловського №3 і №6, Копилова №2 із вцілілими західними бортами перед підняттям нагору на оглядовий майданчик та згори. Оцінити естетику і контрастність гірничих ландшафтів. 3. Огляд відвалів старих рудників Південного Тарапаку. Розглянути найзручніше згори – з оглядового майданчику, так видно старі відвали повністю. 4. Дати приклади конкретних місць антропогенних змін. 5. Підвести до загальної думки про необхідність раціонального використання старих об'єктів індустріальної спадщини.
Вул. Зарічна – проїзд через парк ім. Газети Правда (радіальний) (під'їзд – 6-7 хвилин, 0,9 км, від'їзд – 15 хвилин, 2,4 км).	IX. Затоплений кар'єр і відвал дореволюційного руднику Пастухова і Лаптева.	1. Кар'єр руднику Пастухова і Лаптева. 2. Один з відвалів руднику, що зберігся.	15 хвилин	Відкриті добувні роботи у дореволюційний час на руднику Пастухова і Лаптева Південного Тарапаку. Затоплення кар'єру. Ступінь збереженості.	Підтема розкривається після пішого переходу (0,1 км) від проїзду по парку до місця зупинки.	1. Огляд старого кар'єру руднику Пастухова і Лаптева у сучасному вигляді. 2. Ознайомлення з відвалом кар'єру руднику та повідомити про технології їх відсіпки у дореволюційні часи. Розповідь супроводити відомими старими фотографіями розкривних робіт на руднику.